

УДК [172.1:172.4]+340.11

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v043.2023.2>

О. В. Бороденко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. З числа відомих і престижних міжнародних нагород Нобелівська премія, безумовно, є найбільш престижною. Її присуджують кожного року, починаючи з 1901¹, у шести напрямках: фізіологія та медицина, фізика, хімія, література, економіка, боротьба за мир та права людини. Лауреатів визначають Шведська королівська академія наук, Нобелівський комітет від Шведської академії та Комітет, утворений Норвезьким парламентом (Нобелівська премія миру). Кожний із комітетів налічує декілька осіб – відомих у Швеції фахівців. Лауреатів оголошують у перший тиждень жовтня, а саму нагороду вручають 10 грудня кожного року (в день смерті Альфреда Нобеля, її засновника).

Оголошення лауреатів щорічно стає знаковою подією. Її обговорюють науковці, політики, мас-медіа. Часто це дає привід до скандалів та різного роду непорозумінь. Безумовно, присудження премії є особливою культурною, соціальною та політичною подією світового рівня [2, с. 45]. Минулого року цією почесною нагородою вперше в історії було відзначено наших співвітчизників – Нобелівську премію миру отримала правозахисна організація Центр громадянських свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нобелівській премії присвячено чимало публікацій, в тому числі наукового характеру. Але переважна більшість з них розкриває історичні, політичні або суто наукові обставини її присудження. Натомість майже відсутні серйозні наукові публікації, присвячені самій премії як феномену сучасності; переважають такі, які висвітлюють діяльність окремих вчених та їхні досягнення (див. наприклад: Н. Ledford, Н. Else, М. Warren 2018; М. Zylka 2021). З числа останніх досліджень, в яких проаналізовано філософсько-правові, культурні та соціальні аспекти Нобелівської премії, можна виокремити змістовну розвідку британського професора Девіда Енгліса (2018), в якій розкривається роль премії у процесі «іконізації» окремих персон, тобто створення їхнього іміджу як «глобальних моральних персон»; наголошується, що «ця та інші нагороди, які їй наслідували, є перформативними у глибокому сенсі: вони

одночасно відображають і допомагають створити культуру, що охоплює планету та потребує наявності моральних ікон, які є прикладом і частково її формують» [9, р. 304]. Схожу проблематику вивчає Густав Чельстранд (2022): робиться спроба осмислити процес формування Нобелівського лауреата як «культурної персони сучасності» [11]. М. Сальгаро, П. Соррентіно та інші у дослідженні 2018 р. прагнуть з'ясувати, якими показниками вимірюється соціальний престиж Нобелівської премії з літератури [15].

Гендерну нерівність як «неповну та несправедливу презентацію жінок» у списках Нобелівських лауреатів аналізують П. Луннеманн, М. Енсен, Л. Яуффред (2019) [12]. Цій проблематиці присвячено також дослідження С. Моджела (2018) [13]. Разом із тим, у сучасній науковій літературі помітно бракує публікацій із філософським осмисленням Нобелівської премії, а також таких, де робиться акцент на філософсько-правовій складовій.

Мета статті. Розглядаючи Нобелівську премію насамперед як філософський феномен сучасності, виокремити та проаналізувати ті філософсько-правові та етичні аспекти і протиріччя цієї нагороди, які дають підстави, з одного боку, вважати її найбільш престижною і почесною відзнакою, а з іншого – викликають палкі дискусії, суперечки, непорозуміння.

Виклад основного матеріалу. Премію було засновано відомим шведським винахідником та підприємцем Альфредом Нобелем. Правову основу складає його заповіт від 1895 року: «...Доходи від вкладень повинні належати фонду, який щорічно розподілятиме їх у вигляді премій тим, хто протягом попереднього року приніс найбільшу користь людству. Зазначені відсотки необхідно розділити на п'ять рівних частин, які призначаються: одна частина – тому, хто зробить найважливіше відкриття або винахід у галузі фізики; інша – тому, хто зробить найважливіше відкриття чи вдосконалення у галузі хімії; третя – тому, хто зробить найважливіше відкриття у галузі фізіології або медицини; четверта – тому, хто створить найбільш видатний літературний твір *ідеалістичного спрямування*; п'ята – тому, хто зробив найбільший внесок у згуртування націй, знищення рабства або

¹ Нобелівську премію з економіки, започатковану Банком Швеції, присуджують з 1969 року.

зниження чисельності існуючих армій та сприяння проведенню мирних конгресів. <...>² [4].

Скажемо відверто, що премії поталанило. Швеція протягом XX століття залишалась нейтральною державою, не дала себе втягнути у світові війни та різні військові коаліції, зберігала стабільний розвиток і демократичні способи правління. Але постає питання: чи виконується заповіт Нобеля точно у відповідності з його волею і у повному обсязі? Тут ми маємо цікаву правову колізію. Згідно з правовими нормами будь-якої країни, воля заповідача має бути виконана абсолютно. Але життя мінливе і вносить свої корективи. Ми виокремили у наведеному вище тексті заповіту положення, які не виконуються або виконуються частково. Лауреатами, як правило, стають особи, які зробили вагомі відкриття або написали видатні літературні твори не протягом останнього року, а протягом останніх двох-трьох десятиліть. Що стосується літератури, то тут премія присуджується не лише за «твори ідеалістичного спрямування», а зовсім за іншими критеріями. Нобелівську премію миру найчастіше отримують вигнанці або дисиденти, борці з тоталітарними режимами, про що не було сказано у заповіті Нобеля.

До премії виникає і багато інших запитань. Існують «проблемні моменти», які ставлять під сумнів її беззаперечний авторитет. Розглянемо найвагоміші з них.

Чи дійсно Нобелівську премію можна розцінювати як головну наукову нагороду у світі? Це питання задавали в минулому столітті й продовжують задавати зараз. Проблема полягає насамперед у достатньо «вузькому науковому обрії» премії. Справа в тому, що згідно з волею А. Нобеля, премія охоплює лише окремі науки, тоді як математика, астрономія, історія, географія, соціологія опинились поза її межами. Сам Нобель не розглядав математику як практичну наукову дисципліну, тому не виділив частину математикам [8]. Як часткова компенсація, згодом були засновані інші престижні премії з метою винагородити результати багаторічної праці вчених (Абелівська, Премія Хольберга та інші).

Політична складова. Політичні пристрасті майже не зачепили науковців і мало впливають на вибір кандидата в галузях медицини, фізики, хімії, економіки. Натомість у випадку з літературним Нобелем політичні симпатії членів Нобелівського комітету достатньо помітні.

Якщо прочитати список лауреатів з літератури, можна побачити, що більшість з них – письменники з майже незаплямованою політичною репутацією, ті, хто проявляє активну громадянську позицію, відстоює демократичні цінності, права людини, або сам зазнав політичних пере-

слідувань. Письменників з виразно правими, радикальними або скандальними переконаннями взагалі намагаються «не помічати» або відкладають присудження їм премії у довгу шухляду. Так, один із найяскравіших авторів XX століття Хорхе Луїс Борхес не отримав премію внаслідок симпатій до Піночета, Езра Паунд та Мартін Вальзер – із-за своїх праворадикальних, на межі з антисемітизмом, поглядів. Нагороду 2005 р. англійському драматургу Гарольду Пінтеру також було розцінено як «політичний ангажемент», оскільки «його відверта критика зовнішньої політики США та протидія війні в Іраку, безсумнівно, роблять його однією з найбільш суперечливих фігур, удостоєних цієї престижної честі. ... Нобелівська премія з літератури часто дістається тому, чия політична позиція виявляється симпатичною в певний момент» [16].

Гендерна нерівність. Кількість чоловіків-Нобелівських лауреатів значно, у декілька десятків разів перевищує кількість жінок: 905 до 65 за всі роки. Це дає підстави до звинувачень на адресу Нобелівської академії у гендерній несправедливості й навіть у порушенні прав представниць прекрасної статі [7]. П. Луннеманн, М. Єнсен, Л. Яуффред у дослідженні 2019 року виявили, що жінки дійсно «дуже сильно недопредставлені у списках Нобелівських переможців» [12, р. 1]. Значною мірою це пояснюється тим, що «жінки історично займали набагато менше посад у наукових колах, ніж чоловіки, тому, природно, можна було б очікувати більше чоловіків-лауреатів Нобелівської премії, ніж жінок» [12, р. 1]. Але проведений аналіз виявив, що «жінки отримують Нобелівську премію набагато рідше, ніж передбачає гендерне співвідношення викладачів», отже, «ймовірність того, що Нобелівські премії розподіляються не на користь чоловіків, становить менше 4% для всіх досліджуваних сфер» [12, р. 1].

Євроцентризм. Нобелівські інституції також часто звинувачують у «євроцентризмі». Особливо це стосується нагород з літератури. Дійсно, сама премія була заснована в Європі, її існування пов'язане із західною культурною традицією. У списку Нобелівських лауреатів виразно переважають європейці (особливо це було помітно в першій половині XX століття). Так, шведські письменники отримали більше нагород, ніж уся Азія. Американці були «помічені» лише на тридцятий рік присудження премії (Сінклер Льюїс, 1930 р.). Літератори з Латинської Америки почали отримувати нагороду лише після Другої світової війни. Східні літератури протягом усього XX століття відзначались лише чотири рази (Р. Тагор у 1913; японці Я. Кавабата у 1968 та К. Ое у 1994; китаєць Г. Сінцзянь у 2000). Про Африканський континент годі й казати: вперше Нобелівська премія з літератури туди потрапила лише у 1986 році).

² Курсив мій – О. Б.

У 2009 р. один із членів Нобелівського комітету Петер Енглунд визнав існування такої проблеми, заявивши, що нобелівські судді є «занадто євроцентричними» [10]. Але, у постмодерну епоху, однією з характерних ознак якої є *плюралізм* (в тому числі культурний) [5, р. 11], євроцентризм сприймається вже як щось архаїчне.

Розглядаючи проблематику присудження Нобелівської премії, ми неминує стикаємось з двома філософськими проблемами. Це *проблема справедливості* та *проблема свободи вибору*. Їхня взаємодія та компроміс між ними, при обов'язковому врахуванні соціального, культурного, політичного контексту, дають можливість зрозуміти характер суперечностей, які супроводжують найбільш престижну премію у світі.

Поняття справедливості є одним із найскладніших внаслідок його багатоаспектності та наявності величезної кількості тлумачень. У Арістотеля воно співвідноситься з визначенням розумної міри, «середини», передбачає уникнення крайнощів. За Арістотелем, справедливість – це «рівність», «рівність же буває двоякою: із погляду кількості та якості (достоїнства). Під кількісною рівністю я розумію однаковість і рівність у кількості чи розмірах як таких, під якісною ж – рівність, що існує у певних співвідношеннях» [1, с. 130]. Отже, для того, щоб будь-яке рішення (в тому числі рішення щодо вибору переможця) було справедливим, необхідно мати почуття міри, уникати крайнощів. Але при цьому не повинно бути якогось штучного нівелювання, оскільки обирати доводиться дійсно з числа «нерівних» осіб. Чітко розмежовуючи *справедливість урівнюючу* та *справедливість розподіляючу*, Стагіріт надавав перевагу другій.

Дж. Роулз доводить, що в основі справедливості лежить поняття *чесності*. Аналізуючи справедливість не як суб'єктивну рису окремих персон, а як одну з характеристик суспільних практик³, американський філософ визначає учасників загальної практики як таких, «що мають вихідну і рівну свободу, і що їх загальні практики не вважаються справедливими, якщо вони не узгоджуються з принципами, які індивіди ... могли б вільно і відкрито визнати і, таким чином, прийняти як чесні» [14, с. 71]. Якщо цей принцип застосувати стосовно членів Нобелівського комітету, можна стверджувати, що у процесі відбору та розгляду кандидатур ними має керувати принцип «чесної гри», коли їхні особисті принципи та переконання не вступають у протиріччя з принципами Нобелівських інституцій в цілому, і це відкрито визнається.

Колегіальне дотримання принципу розподіляючої справедливості, в основі якої лежить

поняття чесності, поєднується з принципом свободи суб'єктивного вибору окремими персонами, які беруть участь в обговоренні кандидатур та у процесі голосування. Дійсно, Нобелівський комітет складається з конкретних людей, кожний з яких керується власними смаками, уподобаннями, переконаннями. Співвідношення «об'єктивних умов» та «суб'єктивного погляду» на ситуацію, відображення «об'єктивного» у «суб'єктивному» і визначає характер участі людини в ситуації. Ситуація вибору – це складна філософська та психологічна проблема, яка передбачає аналіз існуючих можливостей та прийняття відповідального рішення. За Сартром, людина завжди вільна у своєму виборі, оскільки є вільною істотою від початку («Людська свобода передують сутності людини й уможливорює її»), але людина також завжди несе відповідальність за свій вибір, оскільки крім вибору у неї нічого немає [3, с. 155]. Отже, у випадку з Нобелівською премією, як і з присудженням будь-якої нагороди, існує сполучення двох різновидів свобод та двох видів відповідальності: свободи суб'єктивного вибору та відповідальності суб'єкта перед суспільством, з одного боку, та свободи колективного відбору на основі принципу розподіляючої справедливості як «чесної гри за правилами».

На нашу думку, незважаючи на вплив численних зовнішніх факторів, Нобелівську премію можна також вважати свого роду *культурною локальністю*, яка має свої усталені традиції та «акумулює ключові, особливо значущі для людей цінності, ідеї, уявлення, символи» [6, с. 5–6].

Висновки. Виходячи із результатів проведеного нами аналізу Нобелівської премії не лише як культурного та соціального явища сучасності, але насамперед як філософського феномена, ми можемо стверджувати, що мають місце філософсько-правові та етичні аспекти і протиріччя цієї нагороди, які дають підстави, з одного боку, вважати її найбільш престижною і почесною відзнакою, а з іншого – викликають дискусії, суперечки, непорозуміння. Виявлено наявність достатньо цікавої з філософсько-правової точки зору колізії – заповіт Альфреда Нобеля не виконується повною мірою, і напевне, не може бути виконаний точно із волею, тому що життя неминує вносити свої корективи. А оскільки Нобелівська премія, як і ті соціальні інституції, що її присуджують, завжди перебувають у контексті культурних, соціальних та політичних подій сучасності, вони постійно зазнають впливу з боку оточення. Нами зроблено спробу пояснити суперечливість та неоднозначність нагород взаємодією двох складових Нобелівської премії як філософського феномена: проблеми свободи індивідуального вибору як відбору та проблеми дотримання принципу розподіляючої справедливості як колегіальної «чесності».

³ Дж. Роулз використовує слово «практика» як свого роду технічний термін, що означає будь-яку діяльність, обмежену системою правил, які визначають посади, ролі, дії, покарання, захисні заходи тощо, і які надають цій діяльності певну структуру.

Література

1. Арістотель. Політика. Пер. з давньогр. О. Кислюк. Вид. третє. К.: Основи, 2005. 240 с.
2. Левченко Ф. О. Політичні аспекти Нобелівського руху та його українські реалії. Наукові праці ЧДУ імені Петра Могили. Серія «Політологія». 2009. Т. 110. Вип. 97. С. 45–50.
3. Сартр Ж. П. Буття і Ніщо // Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями. Хрестоматія. К.: Ваклер, 1996.
4. Alfred Nobels testamente. Nobel Foundation. URL: <https://www.nobelprize.org/alfred-nobel/alfred-nobels-testamente/> Дата звернення: 10.10.2023.
5. Borodenko O. V. Globalization as a postmodern phenomenon: approaches to formulation of the problem // Габітус: науковий журнал. 2019. Вип. 9. С. 9–12.
6. Borodenko O. V. The problem of the local in philosophical tradition and in modern philosophy of culture // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2020. №27. С. 3–7.
7. Feeney M. (5 October 2018). "Why more women don't win science Nobels". The Conversation. URL: <https://theconversation.com/why-more-women-dont-win-science-nobels-104370> Дата звернення: 11.10.2023.
8. Firaque K. (16 October 2019). "Explained: Why is there no mathematics Nobel? The theories, the facts, the myths". The Indian Express. URL: <https://indianexpress.com/article/explained/why-is-there-no-mathematics-nobel-the-theories-the-facts-the-myths-6071015/> Дата звернення: 10.10.2023.
9. Inglis D. Creating global moral iconicity: The Nobel Prizes and the constitution of world moral culture. European Journal of Social Theory. 2018, Vol. 21(3), p. 304–321.
10. "Judge: Nobel literature prizes 'too Eurocentric'". The Guardian. UK. 6 October 2009. <https://www.theguardian.com/info/2015/dec/09/removed-news-agency-feed-article>. Дата звернення: 12.10.2023.
11. Källstrand G. Warburg's dogs: Nobel laureates and scientific celebrity. Celebrity Studies. 2022. Vol. 13. Issue 1.
12. Lunnemann P., Jensen M., Jauffred L. Gender bias in Nobel prizes. Palgrave Communications. 2019. Vol. 5, № 46, p. 1–4.
13. Modgil S. et al. (2018). Nobel nominations in science: constraints of the fairer sex. Ann Neurosci. 2018. №25(2), p. 63–78.
14. Rawls J. Collected Papers. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 1999, p. 47–72.
15. Salgaro M., Sorrentino P., Lauer G., Ldtke J., Jacobs A.. How to measure the social prestige of a Nobel Prize in Literature. URL: <https://www.paris-iea.fr/en/publications/how-to-measure-the-social-prestige-of-a-nobel-prize-in-literature-development-of-a-scale-assessing-the-literary-value-of-a-text-2> Дата звернення: 11.10.2023.
16. Smith N. (13 October 2005). "'Political element' to Pinter Prize". BBC News. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/4339096.stm> Дата звернення: 10.10.2023.

Анотація

Бороденко О. В. Нобелівська премія: філософсько-правові та етичні аспекти. – Стаття.

У статті розглядається Нобелівська премія не лише як важливе соціальне та культурне явище сучасного світу, але в першу чергу як філософський феномен.

Колізії та суперечливі моменти, які виникають навколо виконання заповіту засновника нагороди Альфреда Нобеля, аналізуються з філософсько-правової точки зору. Стверджується, що неповне і неточне виконання заповіту у цьому випадку обумовлюється унікальністю Нобелівської премії, яка полягає в її широкому поширенні у просторі та часі, великій популярності та наявності численних спроб її політизації.

Показано, що Нобелівська премія, як і ті соціальні інституції, що її присуджують, неминуче перебувають у полі культурних, соціальних та політичних подій сучасності, тому вони постійно зазнають впливу з боку оточення. Ми зробили спробу пояснити суперечливість та неоднозначність нагород тим, що відбувається перманентна взаємодія двох складових Нобелівської премії як філософського феномена: проблема свободи індивідуального вибору як відбору стикається з проблемою дотримання принципу розподільної справедливості як колегіальної «чесності».

Розглядаючи змістовну складову принципу справедливості, автор статті звертається до концепцій Арістотеля та Дж. Роулза. Тлумачення справедливості Арістотелем передбачає пошук «розумної міри», «середини». Причому справедливість має бути не нівелюючою, а «розподільною» (у випадку з преміюванням – це обрання найкращих з числа найкращих, пошук компромісу при визначенні переможців). За Дж. Роулзом, дотримання справедливості стає можливим, якщо трактувати її як «чесність» (дотримання правил і моральних норм) з боку соціальних інституцій. Свобода відбору повинна ґрунтуватись на свободі індивідуального вибору кожним із членів колективу, причому ця свобода пов'язана з відповідальністю.

Ключові слова: Нобелівська премія, справедливість, нерівність, проблема суб'єктивного вибору, свобода вибору, етика, філософія права.

Summary

Borodenko O. V. The Nobel Prize: philosophical, legal and ethical aspects. – Article.

The article considers the Nobel Prize not only as an important social and cultural phenomenon of the modern world, but primarily as a philosophical phenomenon.

Collisions and controversial moments that arise around the execution of the Alfred Nobel's will have been analyzed from a philosophical and legal point of view. It is claimed that the incomplete and inaccurate execution of the will in this case is caused by the uniqueness of the Nobel Prize, which consists in its widespread distribution in space and time, great popularity and the presence of numerous attempts to politicize it.

It is shown that the Nobel Prize, as well as the social institutions that award it, are inevitably in the field of cultural, social and political events of our time, therefore they are constantly influenced by the environment. We tried to explain the contradiction and ambiguity

of the awards by the fact that there is a permanent interaction of two components of the Nobel Prize as a philosophical phenomenon: the problem of freedom of individual choice as a selection faces the problem of observing the principle of distributive justice as collegial "honesty".

Considering the content of the principle of justice, the author of this article refers to the concepts of Aristotle and J. Rawls. Aristotle's interpretation of justice involves the search for a "reasonable measure", "middle". Moreover, justice should not be leveling, but "distributive" (in the

case of awarding – choosing the best from among the best, finding a compromise when determining the winners). According to J. Rawls, the observance of justice becomes possible if it is interpreted as "honesty" (observance of rules and moral norms) on the part of social institutions. Freedom of choice should be based on the freedom of individual choice by each member of the team, and this freedom is associated with responsibility.

Key words: Nobel Prize, justice, inequality, problem of subjective choice, freedom of choice, ethics, philosophy of law.